

Van moeder op dochter

Academische moeders en hun dochters over de combinatie van werk en gezin

In Nederland is, zoals bekend, het aantal buitenshuis werkende vrouwen lange tijd relatief laag geweest. Er was een sterke gebiedsscheiding tussen buitenshuis kostwinnende mannen en binnenshuis zorgende vrouwen. Het ideaal van een aanwezige en zorgende moeder bestond misschien ook in andere landen, maar Nederland was welvarend genoeg om daar ook in brede kring naar te leven (Plantenga 1993; Pott-Buter 1993). Eind jaren zestig kwamen andere idealen op, aanvankelijk vooral onder een progressieve feministische voorhoede, en geleidelijk doordringend naar bredere lagen van de bevolking: vrouwen wilden buitenshuis werken en ook anderszins het lang door mannen gedomineerde publieke terrein betreden. Aanvankelijk ging het om een baantje in de marge van andere, op huis en verzorging gerichte verplichtingen, maar steeds meer klonk de wens naar betere maatschappelijke posities: volwaardige banen en een gelijke betaling. Werd dit aanvankelijk door vrouwen zonder kinderen geambieerd, steeds meer wilden ook vrouwen met kinderen buitenshuis werken. En tenslotte vrouwen met kleine kinderen: de laatste categorie vrouwen die toetrad tot de arbeidsmarkt. Deze groei van de arbeidsparticipatie is niet alleen het gevolg van de veranderde wensen van vrouwen; voor een deel gebeurde dit ook onder drang van werkgevers en later overheid, en het zette al in voor het begin van de tweede feministische golf.

Deze ontwikkeling is inmiddels voldoende en gedocumenteerd. Ook is inmiddels duidelijk geworden dat dit ideaal van het combineren van werk en kinderen vele aantrekkelijke maar tevens belastende kanten heeft (Brinkgreve 1988). De meeste banen zijn niet ingericht op mensen die zich ook nog om andere dingen moeten bekommeren, zoals schooltijden van kinderen. En het meeste zorgende werk wordt nog altijd door vrouwen gedaan. Ook dit is inmiddels veelvuldig gesignaleerd, maar kunnen we niet verder gaan dan alleen maar wijzen op de onrechtvaardige kanten hiervan? Hoe realiseert men deze combinatie in andere landen die hier al meer

ervaring in hebben? En - een vraag waar we in dit artikel op ingaan - hoe deden vrouwen dat in ons eigen land die vroeger werk en kinderen combineerden? Een van de problemen is immers het gebrek aan goede voorbeelden, waardoor voor weinig vrouwen terug te grijpen valt op bestaande oplossingen en beproefde strategieën. Ligt dit anders voor vrouwen wier moeders werkten? Kunnen zij wel terugvallen op een bestaand model waardoor het hun gemakkelijker valt om werk en kinderen te combineren? Gaven werkende moeders in dit opzicht een goed voorbeeld aan hun dochters, zodat deze beter met deze combinatie overweg kunnen dan dochters van thuismoeders? En geldt dat misschien juist voor vrouwen die niet noodgedwongen werkten maar uit liefde voor hun vak, zodat ze hun dochters in elk geval niet een afkeer van werk hebben meegegeven?

Om hier enig zicht op te krijgen hebben we, als eerste verkenning, tien oudere vrouwen geïnterviewd die destijds zeer gemotiveerd waren voor hun werk, en dit op de een of andere manier hebben weten te combineren met kinderen. Hiertoe kozen we vrouwen die een academische studie hebben gevolgd en vervolgens in het verlengde daarvan een al dan niet betaald beroep hebben uitgeoefend. Noch een langdurige studie voor meisjes, noch een beroep voor gehuwde vrouwen was in de periode voor de Tweede Wereldoorlog gebruikelijk; vrouwen die dat toch hebben gedaan moeten, zo luidt de redenering, wel sterk gemotiveerd zijn geweest. Naast deze moeders werden hun (volwassen) dochters geïnterviewd, eveneens tien in getal.¹

Werkwijze

Met de oudere universitair geschoolde vrouwen kwamen we hoofdzakelijk in contact via de VVAO, de Vereniging voor Vrouwen met een Academische Opleiding. Uit de ongeveer 35 reacties op een oproep in hun mededelingenblad selecteerden wij tien vrouwen, zoveel mogelijk gespreid naar studierichting en daarbinnen op bereikbaarheid vanuit de Randstad. Ze moesten verder vóór 1955 afgestudeerd zijn en een volwassen dochter hebben die ook bereid was een gesprek met ons te voeren. We hebben uiteindelijk gesproken met drie artsen - relatief veel artsen reageerden op de oproep,² twee letterkundigen, een sociologe, een juriste, een theologe, een biologe en een farmaceute. Het aantal kinderen van deze vrouwen varieert van een tot zes, met een gemiddelde van 3,4 per gezin.

De moeders die we interviewden, zijn geboren tussen 1904 en 1925; gezien deze spreiding in leeftijd kunnen we niet spreken van één generatie

in strikte zin. Dit geldt ook, hoewel in mindere mate, voor de dochters. De verhalen van de moeders vallen te plaatsen in de historische context van het Interbellum, de Tweede Wereldoorlog en de periode van wederopbouw.

De geboortejaren van de dochters liggen - op één na (1931) - tussen 1943 en 1957. Alle dochters hebben een hogere opleiding gevolgd; de middelbare school was voor iedereen HBS of gymnasium, maar daarna liep het enigszins uiteen. Eén van hen volgde een middelbare opleiding tot lerares nijverheidsonderwijs, één volgde een tweejarige bibliotheekopleiding en de andere acht volgden, net als hun moeder, een universitaire studie: twee psychologie, één rechten en medicijnen, één farmacie, twee talen (engels en neerlandistiek), één econometrie en één fysische geografie. Wat hun huidige werksituatie betreft krijgen we van de dochters een momentopname, terwijl de moeders allemaal terugkeken op een overwegend werkzaam leven. Van de dochters waren er op het moment van het interview twee werkloos, twee van hen vervulden parttime bestuurlijke of politieke activiteiten en zes hadden een betaalde functie in het verlengde van hun studie, van wie drie parttime. Tot zover zijn de overeenkomsten tussen dochters en moeders groot. Het grootste verschil is gelegen in de huiselijke situatie. Waren de moeders allemaal getrouwd en hadden zij vrijwel allemaal veel kinderen, van de dochters zijn er drie alleenstaand en kinderloos. De andere zeven zijn wel getrouwd of getrouwd geweest, of wonen samen met de vader van hun kinderen, en hebben elk twee kinderen (wat neerkomt op een gemiddelde van 1,4 kind per gezin).

Overbodig te zeggen dat twee maal tien verhalen geen representatief beeld geven van twee generaties en de overdrachtsprocessen die er tussen hen spelen. Het gaat om te beginnen om academische vrouwen. Hun aantal is klein, waardoor allerlei toevalligheden een grote rol kunnen spelen. De leeftijden van zowel de moeders als de dochters lopen teveel uiteen om van twee generaties te kunnen spreken. En ook de vragen die wij stelden zijn beperkt. Zo is bijvoorbeeld de rol van de vaders en van de echtgenoten slechts zijdelings aan de orde gekomen. We pretenderen dan ook niet dat we over de overdracht van een sterke werkmotivatie in vrouwelijke lijn stellige uitspraken kunnen doen. Wel kunnen we aan de hand van de verhalen van deze moeders en dochters aangeven wat zij van hun moeder hebben overgenomen, wat zij anders hebben willen doen en hoe de omstandigheden waren waarin zij werk en kinderen probeerden te combineren.

De moeders

Op twee vrouwen na viel de studieperiode van de moeders gedeeltelijk in de jaren dertig. In de literatuur wordt een beeld geschetst van meisjesstudenten in die periode. Zij worden beschreven als: '(...) een groep, die vooral afkomstig was uit de hogere en middelbare milieus, goed geïntegreerd in het verenigingsleven, weinig politiek actief, en met weinig feministische belangstelling. Hun studieresultaten waren over het algemeen goed, wat waarschijnlijk mede te danken was aan de academische achtergrond die veel meisjesstudenten uit het ouderlijk huis reeds kenden. Van discriminatie door hoogleraren en medestudenten was over het algemeen geen sprake. Hoewel er zeker bij sommige oudere hoogleraren enige twijfel bestond ten aanzien van de geschiktheid van vrouwen voor de studie, lieten zij dat in de praktijk niet of nauwelijks blijken' (Brunt & De Koster 1978, 154). Wat betreft de sociale afkomst wijken de vrouwen met wie wij gesproken hebben niet af van deze algemene kenschets. Op één na zijn allen afkomstig uit gezinnen waarin de vader (en herhaaldelijk ook de moeder) academisch gevormd ofwel onderwijzer was, wat duidt op een gecombineerde afkomst uit een welgestelde, of minder welgestelde maar dan wel culturele, elite. Wat betreft hun politieke activiteiten en hun feministische belangstelling onderscheidden de moeders met wie wij spraken zich duidelijk van dit algemene beeld. Verschillende van hen vertelden over hun actieve inzet voor vluchtelingen, vredeswerk, arbeidersvrouwen of een politieke partij, ook al tijdens hun studie. De oorlogservaringen hebben dit bij sommige van hen alleen nog maar versterkt.

Sterker dan in voorgaande decennia - Aletta Jacobs begon als eerste vrouwelijke studente in Nederland in 1871 aan haar studie - betekende studeren in de crisistijd veelal dat de vaders van deze vrouwen bereid moesten zijn om de studie van hun dochters te financieren; er is dan ook een duidelijke teruggang in het aantal meisjesstudenten te constateren voor de studierichtingen waar geen banen meer in te vinden waren: letteren en rechten. Onder juristen en leraren was de werkloosheid groot. Met name de literaire studie werd als een luxe gezien: 'Menige vader die zijn dochter graag een paar plezierige studie jaren gunde, begon zich af te vragen of hij het geld wel missen kon en of het resultaat de uitgaaf wel loonde. Als een meisje vastbesloten was arts of apothekeres te worden, telde dit bezwaar niet zo erg. Maar als een paar uurtjes Frans of kunstgeschiedenis de rechtvaardiging moesten vormen voor de prettige kanten van een studentenleven, dan viel de vaderlijke beslissing nogal eens negatief uit' (Brunt & De Koster 1978, 144). Niettemin bleef het percentage vrouwelijke studen-

ten over alle studierichtingen samen aan de universiteiten lange tijd stabiel: vanaf 1913 tot in de jaren zeventig schommelde het rond de 25% (ibidem).

Van de hoogopgeleiden konden vooral juristen en leraren moeilijk aan een baan komen en voor vrouwelijke afgestudeerden was het in het algemeen moeilijker dan voor mannen. Was er tijdens de studie geen sprake van discriminatie van meisjesstudenten, na de studie werd dit anders: 'De achterstelling van universitair geschoolde vrouwen bleek echter wèl na het afstuderen, als zij gingen solliciteren naar banen' (id. 155). Voor het vinden van een baan die in het verlengde lag van hun studie was het tij voor de moeders met wie wij spraken uitgesproken ongunstig: de crisis van de jaren dertig, de Tweede Wereldoorlog en de periode van de wederopbouw. Dit was ook de tijd waarin de meesten van hen trouwden en voor gehuwde vrouwen was de arbeidsmarkt voor een groot deel gesloten. Gehuwde en huwende ambtenaressen (onder wie veel leraressen en onderwijzeressen) werden in de loop van de jaren dertig door tal van overheidsmaatregelen (ministeriële beschikkingen, circulaire's en een wetsvoorstel dat in 1939 ingetrokken werd na een grote gezamenlijk actie van veel vrouwenverenigingen) bedreigd in hun beroepsuitoefening. Het bedrijfsleven volgde deze overheidslijn, waardoor in feite voor de academische gehuwde vrouwen alleen zelfstandige posities bereikbaar waren (zie hiervoor Posthumus-van der Goot 1948; Schoot Uiterkamp 1978).

Niettemin spraken wij met tien moeders die gezin en werk gecombineerd hebben. Wat betekent het dat zij er ondanks het ongunstige economisch tij in geslaagd zijn om een werkkring te vinden? Betekent dit dat we met uitzonderingen van doen hebben? Dat is niet zonder meer duidelijk. Allereerst is het begrip 'werk' niet helemaal eenduidig; het leek ons moeilijk om het voor die tijd strikt te beperken tot een betaalde functie. We hebben ook vrouwen geïnterviewd die onbetaald functies bekleedden als dit een aanmerkelijk deel van hun tijd in beslag nam. Zo hebben twee van de moeders het grootste deel van hun werkzaam leven na hun studie besteed aan een veelheid van commissies en besturen en aan wat wij nu (onbetaald) vormingswerk zouden noemen. Beiden waren gedurende enige tijd gemeenteraadslid, beiden waren ook internationaal actief in de vredesbeweging, de vrouwenbeweging en het vluchtelingenwerk. Een overeenkomst is ook dat beiden pas in een late fase van hun leven aan een reguliere betaalde functie in hun eigen vakgebied toekwamen: de één als predikante en de ander als wetenschappelijk medewerkster sociologie. Voor de predikante gold dat tot 1968 in de Nederlandse Hervormde kerk vrouwen uitgesloten waren van het predikambt; zij was als vrouw dan ook uitgesloten van het laatste examen dat toegang gaf tot die functie. Vervolgens heeft zij naast haar gezin met zes kinderen een veelheid van bestuurlijke

en politieke activiteiten ontplooid, veelal op het gebied dat later als 'feminisme en pacifisme' is betiteld. Ook vervulde zij wel af en toe preekbeurten, wat wel toegestaan was. Na het overlijden van haar man kon zij op 54-jarige leeftijd bij een minder orthodoxe richting van de protestantse kerk wel als predikant benoemd worden. Voor de sociologe mevrouw Vlaanderen gold dat zij meer journalistiek en essayistisch georiënteerd was en dat is juist werk dat vrijwillig, onbetaald en thuis verricht wordt. Wel was het voor haar als gehuwde vrouw - ze trouwde in 1930 en studeerde af in 1932 - moeilijk om aan een betaalde baan te komen. Ook zij maakte 'een halve carrière' in het bestuurlijke en politieke werk, nationaal zowel als internationaal. Tijdens de oorlog lag het politieke werk stil en vond zij tijd om naast het krijgen van haar derde en vierde kind haar promotie-onderzoek te doen, waarop zij in oktober 1945 gepromoveerd is.

De manier waarop crisis, oorlog en wederopbouw hun arbeidsparticipatie beïnvloedden loopt nogal uiteen. Hierboven zagen we al dat de één uitgesloten was van beroepsuitoefening en de ander als gehuwde vrouw niet aan een passende baan kon komen. Beide verhalen geven duidelijk de invloed van het tijdsgewricht weer, zij het niet strikt in economische zin. Daarover hoorden wij zeer verschillende verhalen. Zo is er het verhaal van mevrouw Elderenbosch³ die in 1934 afstudeerde in de rechten. Zij had grote moeite om een baan als juriste te vinden. Aanvankelijk verrichtte zij onbetaald wat hand- en spandiensten voor haar hoogleraar. Ze werkte enige tijd als pro deo advocaat en gaf een schriftelijke cursus staatsrecht voor gemeenteambtenaren. Na haar ontslag daar ging ze over tot het verrichten van administratief werk bij een uitgeverij. Na haar huwelijk in 1938 met een werkloos ingenieur verhuisde zij en moest om die reden haar baan opzeggen. Om niet geheel van inkomsten verstoken te zijn, was haar man inmiddels beroepsofficier geworden. Gedurende zeven jaar (mobilisatie, oorlog, strijd in Indonesië) heeft zij haar man vrijwel niet gezien. Zij woonde toen met haar oudste kind bij haar ouders; tijdens de krijgsgevangenschap werd het salaris van haar man doorbetaald. Na de oorlog heeft zij een kleine twee jaar op een advocatenkantoor gewerkt, maar ontslag genomen toen haar man terugkwam uit Indonesië. Anderhalf jaar na de geboorte van haar tweede kind is zij begonnen met een arbeidsintensieve administratieve bezigheid voor een landelijke vrouwenvereniging; dit vergde soms wel 40 uur per week, maar zij kon het thuis doen op de tijden die haar uitkwamen. Dit heeft zij tot ver na haar vijftenzestigste jaar volgehouden. Voor de kleine vergoeding die zij voor dit werk ontving, kon zij af en toe iemand betalen die voor haar naai- en strijkwerk verrichtte.

Heel anders is het verhaal van mevrouw Martens die aan het eind van de jaren dertig afstudeerde in biologie. Vlak na haar afstuderen is zij begonnen aan een promotieonderzoek op het gebied van de microbiologie waar haar interesse altijd naar uit is blijven gaan, maar dit heeft zij niet afgemaakt omdat ze niet onder een NSB-er wilde werken. Tijdens de mobilisatie echter kon zij - ze was nog niet getrouwd - een leraarsbaan waarnemen van een mannelijke collega die opgeroepen was voor het leger. Hierdoor heeft zij zo'n anderhalf jaar fulltime als lerares biologie op een gymnasium en HBS kunnen werken. Daarvoor en gedeeltelijk daarnaast gaf zij nog les op een huishoudschool. Na haar leraarsfunctie kreeg ze een andere onderzoeksbaan aangeboden; met het onderwerp had zij weliswaar weinig affiniteit (bodemmoeheid bij de lathyrus), maar in de periode dat haar kinderen klein waren en zij ontslag had genomen is zij daar niettemin op gepromoveerd. Vanaf 1954 heeft zij steeds banen in het onderwijs gehad, meestal parttime, maar naarmate de kinderen groter werden, ging ze meer uren werken.

Een andere lerares, mevrouw Steenbergen, studeerde in 1934 af in de klassieke talen. Hoewel er heel weinig banen waren op haar vakgebied heeft zij als één der weinigen een fulltime betrekking als lerares Grieks en Latijn op een gymnasium weten te bemachtigen. Zij was ook net als de biologe mevrouw Martens nog ongehuwd en had wat dat betreft geen last van de overheid die gehuwde vrouwen uit het onderwijs weerde. Ook tijdens het grootste deel van de oorlog heeft zij doorgewerkt tot dit op het eind van de oorlog onmogelijk werd. Tijdens de oorlog is zij 'met de handschoen' getrouwd met een zee-officier. Na de oorlog is zij weer parttime als lerares gaan werken en kreeg zij drie kinderen. Zij is in die periode in toenemende mate politiek actief geworden (gemeenteraadslid, lid Eerste Kamer, allerlei internationale activiteiten o.a. op vrouwengebied zoals de VVAO en de IFUW, gedelegeerde voor de Verenigde Naties) en heeft zich vervolgens enige jaren teruggetrokken uit het onderwijs om zich (meer dan) fulltime aan een hoge politieke functie te kunnen wijden. Inmiddels was zij weduwe geworden. Na afloop van die drukbezette politieke werkzaamheden is zij weer teruggekeerd naar haar oude vak: lerares Grieks en Latijn, wat zij altijd met veel plezier heeft gedaan. In dit levensverhaal vinden we ondanks het feit dat ze in de crisisperiode afstudeerde geen spoor terug van 'de tand des tijds'; zij lijkt er wat haar beroepsuitoefening betreft volstrekt niet door gehinderd te zijn.

Dit laatst geldt ook voor twee van de drie artsen met wie wij spraken en voor de apothekeres: alle drie konden zij moeiteloos een baan vinden. Eén van hen, mevrouw Schuilenburg, deed haar artsexamen in 1942, vóór de loyaliteitsverklaring verplicht werd. Zij wilde zich vervolgens gaan

specialiseren in interne geneeskunde - dat was een specialisme waarbij je niet zo vaak bij nacht en ontij opgeroepen kon worden als bij chirurgie en gynaecologie, wat voor een vrouw met gezinsplannen veel handiger was - en heeft toen wel wat moeten zwerven om een opleidingsplaats te vinden zonder NSB-hoogleraar. In 1943 heeft zij daardoor toch haar specialistenopleiding moeten onderbreken; ze nam tot het einde van de oorlog een huisartsenpraktijk waar en werkte daarnaast in een sanatorium voor tbc-patiënten. Na de oorlog maakte zij haar opleiding af, trouwde in 1947 met een huisarts en kon zich in datzelfde jaar als internist laten registreren. Kort daarna werd zij interniste in een streekziekenhuis, waarvoor haar man veel wantrouwen bij collega-huisartsen ten opzichte van zijn echtgenote heeft moeten wegnemen. Tot aan haar pensioen heeft zij dit werk met veel inzet gedaan. Lange tijd betekende dit permanente beschikbaarheid, ook 's nachts en in de weekeinden. Zij werkte altijd, behalve de eerste tien dagen na de (drie) bevallingen. In dit verhaal, zowel als in dat van de andere twee (mevrouw Vogel, huisarts en mevrouw Gerritsen, apothekeres) zien we dat het vinden van een baan geen enkel probleem was: zij konden zich als zelfstandigen vestigen en hun werk was hard nodig. Dat zij dit werk deden terwijl zij getrouwd waren en een gezin hadden, vonden sommige collega's of meer nog hun echtgenotes afkeurenswaardig, maar het weerhield hen niet van hun beroepsuitoefening.

Uit dit scala aan verhalen kunnen wij niet de conclusie trekken dat crisis, oorlog en de na-oorlogse periode voor iedereen een ongunstige uitwerking hadden op de mogelijkheden om een passende baan te vinden. De artsen, de apothekeres en de meeste leraressen kwamen ondanks of dankzij de moeilijke tijd goed aan de slag. De oorlog leverde vaak wel vertraging op, in een paar gevallen torpedeerde hij een proefschrift - ook dat van een taalkundige die onderzoek deed naar het Rotterdams dialect - maar in het andere geval maakte de oorlog juist het schrijven van een proefschrift mogelijk. De sociologe, de theologe en vooral de juriste zijn het duidelijkst belemmerd door de omstandigheden. Zij waren wat ouder en dus al gehuwd toen zij een baan zochten en dat was juist in de jaren dertig in veel beroepen heel moeilijk. De beperkingen die de tijd oplegde aan vrouwen die wilden werken, golden niet voor iedereen in even sterke mate en niet iedereen liet zich beperken. Er was ook in deze voor werkende vrouwen zo ongunstige tijd een speelruimte binnen de gegeven kaders en sommigen slaagden er beter in die te benutten dan anderen.

Economisch gezien was het een moeilijke tijd, maar ook het ideologisch klimaat was ongunstig voor werkende vrouwen. Confessionelen keurden arbeid door de gehuwde vrouw principieel af, omdat de vrouw van nature

bestemd zou zijn voor het werk in huishouding en gezin. Katholieken baseerden zich hiervoor op pauselijke encyclieken. Fabrieksarbeid werd voor vrouwen als zedenbederend gezien, het gezinsleven moest beschermd worden en men wilde een beperking van het kindertal tegengaan. Bovendien zou vrouwenarbeid een ongewenste concurrentie betekenen met mannen van wie er velen werkloos waren. Ook in socialistische kring stond men argwanend tegenover het werken van gehuwde vrouwen. Het door de man verdiende gezinsinkomen werd beschouwd als een verworvenheid van de arbeidersbeweging en men zag het werken van de gehuwde vrouw daar eerder als noodzaak dan als een keuze. Hierbij had men voornamelijk proletarische vrouwen voor ogen. Het principiële recht van de vrouw op arbeid buitenshuis en de emancipatorische betekenis ervan werd in deze kring echter wel erkend. Alleen in liberaal-feministische kring was men tegen elke aantasting van het recht op arbeid voor de vrouw, gehuwd en moeder of niet. Zoals al aangestipt werden in de jaren dertig herhaaldelijk vanuit confessionele kabinetten regelingen uitgevaardigd waarbij de arbeid van gehuwde vrouwen werd teruggedrongen. Een zeer breed georganiseerd verzet van vrouwenverenigingen wist het meest vergaande wetsvoorstel-Romme in 1939 te keren (Schoot Uiterkamp 1978).

Wat merkten de door ons geïnterviewde vrouwen van dit ideologische klimaat? In welke kringen verkeerden zij en hoever reikte de confessionele invloed? Zonder uitzondering waren de moeders afkomstig uit gezinnen waarin een liberaal-vrijzinnig of een socialistisch-vrijzinnig klimaat heerste. Studeren voor meisjes was daar vanzelfsprekend, zij hadden allemaal vlot de middelbare school doorlopen. Zij trouwden allen met een man die er niet tegen was dat zij ook na de huwelijksdatum en zelfs na de geboorte van de kinderen wilden blijven werken. Dit laatste was in hun kennissenkring minder vanzelfsprekend. Zo vertelden enkele van de moeders dat hun niet-werkende vriendinnen min of meer verwachtten dat haar kinderen slecht terecht zouden komen omdat hun moeder niet achter de theepot thuis zat als zij uit school kwamen. Kritiek ondervonden de moeders nog het meest van vrouwen van collega's van hun man die zelf geen baan hadden; zij verweten het de betreffende moeder dat zij geen tijd had voor representatieve verplichtingen, voor tennis- of bridgepartijtjes. Een enkeling vertelt ook dat de rector van de middelbare school van haar kinderen slechte rapportcijfers rechtstreeks weet aan het werken van de moeder. Ook ouders van vriendjes of vriendinnetjes van de kinderen lieten zich weleens misprijzend uit. Veel trokken de moeders zich van deze kritiek niet aan, daarvoor was deze ook niet krachtig genoeg. Zij vertellen juist met trots over hun werk, over hun bredere culturele horizon, hun algemene ontwikkeling, maatschappelijke betrokkenheid, hun eigen interesses en contacten

onafhankelijk van hun man, en ze zien dat ook allemaal als iets belangrijks dat zij hun kinderen hebben kunnen meegeven. Het feit dat enkele zoons nu ook vrouwen hebben met een eigen baan wordt door hen hiermee rechtstreeks in verband gebracht. 'Alleen het huishouden, nee, dat is niets voor mij', 'In godsnaam niet met de stofdoek en de vatenkwast, want dat houd ik niet vol; dan zie ik geen kans mezelf geestelijk boven water te houden'; zo typeerden zij het alternatief van het huismoederbestaan.

Net als bij de economische omstandigheden, zien we ook hier dat het algemene klimaat niet iedereen raakte. Deze moeders verkeerden in progressief-vrijzinnige kringen en daardoor was studeren en werken voor hen een vanzelfsprekendheid. De twee vrouwen voor wie het studeren financieel niet zonder meer mogelijk was illustreren hoe sterk dit ideologisch klimaat hun mogelijkheden positief beïnvloedde. Het blijven werken als er kinderen waren was in hun kringen sociaal minder geaccepteerd, maar erg hinderlijk vonden zij deze kritiek niet.

De generatie van de moeders had in ieder geval als voordeel dat er nog voldoende huishoudelijk personeel te vinden was. Vrijwel iedereen spreekt over inwonende (kinder)meisjes en een enkeling daarnaast over meer personeel (werkster, verstelnaaister, wasvrouw); in deze gezinnen was die hulp ook betaalbaar. Rond de eeuwwisseling was het dienstbodentijdperk op zijn hoogtepunt. Ruim 10% van de Nederlandse beroepsbevolking was in 1899 werkzaam als dienstbode en bijna de helft van de geregistreerde werkende vrouwen oefende dit beroep uit (Poelstra 1981, 48). Na de Eerste Wereldoorlog begon het aantal dienstboden af te nemen en na de Tweede Wereldoorlog zette deze daling zich versneld door. Tussen 1930 en 1947 verminderte het aandeel van vrouwen werkzaam in huiselijke diensten van 30,7 naar 19,5%. De zich uitbreidende werkgelegenheid in de administratieve en dienstensector van de overheid trok een deel van de potentiële dienstboden naar zich toe, maar er voltrokken zich ook demografische veranderingen. Er trouwden meer meisjes en op jongere leeftijd, zodat er minder ongehuwde meisjes waren (Van Rijswijk-Clerkx 1981, 182-183). Het dienstbodentekort werd zo nijpend dat de overheid anno 1946 hierover sprak als een 'probleem van nationaal belang' en er een onderzoek naar liet instellen (id., 173). Na de Tweede Wereldoorlog raakten vrouwen uit meer goeie milieus dus meer dan hun moeders zelf betrokken bij kinderverzorging en -opvoeding (id., 184). Voor de moeders met wie wij spraken gold dit laatste nog niet, voor hun dochters des te meer.

Als er één ding eenduidig uit de gesprekken naar voren komt, is dat vrijwel alle moeders het grote belang onderstrepen van voldoende huishoudelijke hulp. Dat was de voorwaarde voor het ontplooiën van hun werk-

zaamheden, zowel in hun beroep als in de vaak vele verenigingen en besturen waarin zij ook nog een actieve rol vervulden. Op één na had iedereen op z'n minst gedurende de jaren dat de kinderen jong waren (vaak tot de jongste naar de middelbare school ging) een inwonend dienst- of kindermeisje (of in een enkel geval een dagmeisje voor zes dagen per week) of een huishoudster en daarbij een werkster voor enige dagdelen per week. Enkele kenmerkende uitspraken: 'Huishoudelijke hulp thuis is absoluut noodzakelijk. Zonder hulp had ik het nooit gekund'; 'Hulp was absoluut een voorwaarde'; 'Ik heb altijd stoeten personeel gehad, anders had het niet gekund'. Problematisch waren in hun situatie de wisselingen in het personeel; ook als het goed ging bleven de meisjes hooguit enkele jaren tot zij zelf gingen trouwen. Voor een paar van de moeders was het delegeren van het huishouden en de verzorging van de kinderen aan personeel iets dat zij al van jongs af aan kenden. Ook zij waren door kindermeisjes verzorgd; en net als nu in hun eigen gezin zagen de kinderen hun ouders door de week alleen tijdens de avondmaaltijd. Mevrouw Vogel vertelde dat zij erg haar best heeft gedaan om voor haar kinderen aardige kindermeisjes te vinden - zelf bewaart zij aan het kindermeisje uit haar jeugd slechte herinneringen, maar kindermeisjes op zichzelf waren vanzelfsprekend. Als het al niet enige generaties lang een vanzelfsprekendheid was, dan was het voor werkende gehuwde vrouwen met een academische opleiding in die tijd beslist gebruikelijk om de werkzaamheden op die manier te organiseren.

De dochters

Hoe richtten de dochters van deze vrouwen die allemaal werkten omdat ze dat graag wilden, hun volwassen leven in? Geboren tussen 1943 en 1957 (met uitzondering van één dochter uit 1931) werden zij volwassen in de jaren zestig en zeventig en betraden in de jaren zeventig en tachtig de arbeidsmarkt. Welke speelruimte werd hun door het economisch en ideologisch tij gelaten en welke speelruimte konden zij voor zichzelf creëren? En vooral: wát wilden deze dochters met hun leven? Wilden zij beroepsarbeid met een gezin combineren of hadden ze heel andere plannen? En wat was de invloed van vroeger thuis daarop?

Economisch gezien vertoonden de jaren tachtig een conjuncturele neergang en was de overheidspolitiek gericht op bezuinigingen. Hoogopgeleiden werden geconfronteerd met werkloosheid, hoewel altijd nog in mindere mate dan laagopgeleiden. Niettemin hebben drie van de dochters te kampen met werkloosheid: een vormingswerkster die gezien haar leeftijd (61)

niet makkelijk meer aan de slag komt, een econometriste die in het kader van een grote reorganisatie van de multinational waar zij werkt binnenkort ontslagen wordt en een gepromoveerde neerlandica die na lang zoeken een parttime baan heeft gevonden op een heel ander terrein.

Tegelijkertijd waren er overheidsmaatregelen die een langzame groei van de kinderopvangmogelijkheden met zich meebrachten, zij het nog ver achterblijvend bij de vraag. In de jaren zeventig stond herverdeling van arbeid op de politieke agenda, gevolgd door 'economische zelfstandigheid' als sleutelbegrip voor de jaren tachtig (Morée 1991, 145). Deskundigen hielden niet langer vast aan de noodzaak voor kinderen van de permanente aanwezigheid van hun moeder. De consensus daarover verbrokkelde in brede kring, getuige ook de artikelen daarover in populaire damesbladen als *Margriet* en *Libelle* die voor dit soort vraagstukken als graadmeter voor de algemene opinie kunnen worden gezien. Dit is ook daadwerkelijk terug te vinden in statistieken over de publieke opinie: het werken van moeders met schoolgaande kinderen wordt langzaam geaccepteerd. In 1965 vond nog 84% van de ondervraagden het werken van deze categorie vrouwen bezwaarlijk, in 1970 was dit 44% en in 1986 nog 29% (*Sociaal en Cultureel Rapport* 1986, 381). Heftige en emotionele discussies vinden nog wel plaats over de vraag hoe de kinderen dan opgevangen moeten worden. Met name het van jongs af aan fulltime in een crèche plaatsen stuit op veel weerstand.

Terwijl de overheid in de jaren dertig tijdens de grote crisis het recht van getrouwde vrouwen op een betaalde baan buitenshuis voortdurend betwistte, doet de overheid in de jaren tachtig, waarin de economie eveneens een neergaande lijn vertoont, het omgekeerde. Ze vaardigt de '1990-maatregel' uit die tot doel heeft meisjes die vanaf 1990 18 jaar worden economische zelfstandigheid door middel van arbeidsparticipatie op te leggen.

In vele opzichten is het algemene klimaat voor werkende vrouwen met jonge kinderen voor de dochters dus gunstiger dan voor de moeders: het werken door moeders is in brede kring sociaal geaccepteerd en door de overheid wordt het aangemoedigd. Daarbij hebben zij hun gezinsachtergrond mee, hun beide ouders werkten immers. Maatschappelijk gezien zijn hun mogelijkheden om werken te combineren met een gezin beduidend groter dan voor hun moeders. Mede dankzij de kleine subcultuur van progressief-liberaal hoogopgeleiden konden hun moeders, zoals we zagen, zich aan het algemene ideologisch klimaat onttrekken, maar er waren - voor de één meer dan voor de ander - ook belemmeringen te overwinnen. Wat wilden de dochters nu met hun leven, en wat was de invloed van vroeger thuis daarop? Als ze werk en gezin wilden combineren, lukt hun dit dan beter dan hun leeftijdsgenoten zonder inspirerend voorbeeld?

Voorop staat dat alle dochters het op school goed deden; alle tien deden met goed gevolg HBS of gymnasium. Het studeren daarna was voor de meesten vanzelfsprekend, maar geen noodzaak. Geestelijke en artistieke ontplooiing gold als algemeen ideaal en dit hoefde niet per se aan de universiteit te gebeuren. Acht van de tien dochters volgden net als hun moeder een universitaire opleiding en zeven hebben ook kinderen. De meesten moeten dus net als hun moeder op de één of andere manier werkambities en gezin combineren. Twee van hen hebben bij de komst van hun eerste of tweede kind hun baan op hun eigen vakgebied moeten opgeven, omdat het niet meer te combineren viel met het werk van hun man en de zorg voor hun kind. Zij richtten zich vervolgens - net als hun moeders - op een veelheid van onbetaald politiek en bestuurlijk werk, omdat dat minder tijd in beslag nam en in de avonden en weekeinden kon plaatsvinden.

Twee van de geïnterviewde dochters volgden geen universitaire studie; bij beiden was in dit opzicht sprake van een 'negatieve erfenis'. Ze onderscheiden zich ook van de anderen door geen vaste partner en gezin te hebben. De één koos uit verzet tegen de opvattingen van haar moeder een opleiding die zo kort mogelijk zou duren: de tweejarige opleiding tot bibliothecaresse en documentaliste. In haar verhaal klinkt veel bitterheid door over de immer afwezige ouders en de onpersoonlijke relatie die zij met het wisselende personeel had. Ze zegt eenzelfde arbeidsethos als haar moeder te hebben: werken is het belangrijkste, daarbuiten heeft niets echt haar belangstelling. 'Dat gaat een leven lang goed, maar daarna (na het pensioen) is het uitzingen'. In een nagestuurde brief schrijft zij: 'Ik geloof niet dat het mogelijk is om werkelijk twee aandacht eisende levensvervullingen als "carrière maken" en kinderen hebben te combineren zonder in beide of in een van beide concessies te doen'. Haar moeder koos voor werk en delegerde alle huishoudelijke en verzorgende taken aan personeel; haar dochter kiest evenzo voor werk. Van documentaliste bij een cultureel instituut klom zij op tot manager en inmiddels is zij secretaresse en 'sparring partner' van een bekende cabaretier. Veel huishoudelijke en verzorgende taken heeft zij niet; die hoeft ze dus ook niet te delegeren. De ander koos - uit angst onder te doen voor haar intelligente ouders - voor een jaar vormingsklas en werd lerares huishoudkunde en later vormingswerkster. Met haar moeder, de dominee, had zij de nodige conflicten over de huishoudelijke taken die zij als oudste dochter in een gezin van zes kinderen doorgeschoven kreeg. Haar moeder was een sterke persoonlijkheid die het huiselijk gebeuren ook na het uit huis gaan van de kinderen nog graag regisseerde. Over een klasfoto van haar moeder zegt ze lachend: 'Dat was een stel potentaten bij elkaar!' Om zich te kunnen onttrekken aan haar ouderlijk huis is ze voor lange tijd naar Australië

geëmigreerd. Haar werk bestond daar en later hier hoofdzakelijk uit vormingswerk met vrouwen, en hierin zit een opmerkelijke parallel met het werk van haar moeder.

De andere acht dochters hebben een universitaire studie gevolgd, en moeten op één na net als hun moeder werkambities en gezin combineren. Zo uitgesproken als de moeders waren over het absolute belang van voldoende (permanente) hulp thuis, zo eensluidend beschouwen de dochters dit als onbereikbaar. Eén van hen, Vera Smit-Vlaanderen, zegt: 'Ik ben jaloers op mijn moeder dat zij alles zo kon regelen, zoveel hulp kon krijgen. (...) Juist mijn generatie had het wat dat betreft moeilijk: geen dienstmeisjes meer en nog bijna geen crèches.' Zij werkte na haar studie fysische geografie bij de provinciale overheid, maar moest bij de geboorte van haar eerste kind haar werk opgeven. Ze was getrouwd met een dierenarts die een eigen praktijk aan huis had en van haar werd vanzelfsprekend verwacht dat zij daarin meehielp. Wat er nog wel bij kon, was politiek en bestuurlijk werk omdat dat grotendeels in de avonden en de weekeinden plaatsvond. Op deze manier heeft zij precies als haar moeder 'een halve carrière' opgebouwd in politieke werkzaamheden, en ook net als haar moeder lagen die in het verlengde van haar studie, al was het wel een ander vak. Ook de farmaceute Yvonne Rutten-Weijers heeft haar werk bij een apotheek opgegeven bij de geboorte van haar tweede kind. Een apotheek vergt lange werktijden, ook 's avonds en in de weekeinden en haar man maakt als chirurg en chef de clinique lange werkdagen. Thuis doet hij niets, al wil hij na aandringen op zondagmiddag wel eens een kopje thee zetten. Sindsdien is haar leven naast haar gezinstaken parttime gevuld met een veelheid van commissies en besturen, cursussen (volgen en ook geven) en enig redactiewerk. Haar ideaal was aanvankelijk een eigen apotheek aan huis, dat leek haar goed te combineren met een gezin; in ieder geval wilde zij nooit alleen huisvrouw worden. Maar op zichzelf ligt haar dat gemengde leven wel en lijkt dat ook sterk op dat van haar moeder, die de eerste tien jaar van haar huwelijk geen reguliere baan had, maar - althans na de oorlog en vooral de hongerwinter - veel bijlessen gaf en in allerlei verenigingen en besturen zat.

De andere werkende moeders - vijf in totaal - hebben wel een baan in het verlengde van hun studie: een advocate (die later alsnog medicijnen is gaan studeren en nu bijna psychiater is), een psychologe die als praktijkbegeleidster werkt bij een gezinsvoogdij-instelling, een schoolpsychologe die hoofdzakelijk testen afneemt bij kinderen, een lerares Engels en een econometriste die kort na afloop van haar bevallingsverlof ontslagen zal worden in het kader van een grote reorganisatie. De lerares Engels, de econometriste en de bijna-psychiater werken fulltime, de andere parttime (20-24 uur

per week). De combinatie van werken en gezin is met een fulltime baan zwaarder dan bij een parttime baan, zeker gezien het feit dat zij geen partner hebben (gescheiden), of een man die (meer dan) fulltime werkt. Hoe pakken zij dat aan en hoe werkt het voorbeeld van hun moeder door?

Het verhaal van Ellen Steenbergen, de lerares Engels, laat zien dat haar moeder in haar beleving vooral een voorbeeld is van hoe het niet moet, terwijl zij toch net als haar moeder lerares op een gymnasium is geworden. Zij zegt erg geleden te hebben onder de ongezelligheid thuis, de onaardige huishoudster en andere vrouwen die op de kinderen pasten en de ontoegankelijkheid van haar moeder (lerares klassieke talen) die meer dan bezet was met haar hoge politieke functies. Eén en ander werd nog sterker na het overlijden van haar vader toen zij veertien was. In reactie hierop stopte zij na de geboorte van haar eerste kind met haar studie Engels en wijdde zich fulltime aan het moederschap, wat echter in de context van een slecht huwelijk een onmogelijke opgave bleek. Na haar scheiding weigerde zij alimentatie te aanvaarden en is als lerares Engels gaan werken; tijdens een periode van ontslag met behoud van uitkering heeft zij haar doctoraal gehaald. Sindsdien werkt ze als volledig bevoegd docent fulltime op een gymnasium. De schooltijden en vakanties van de kinderen lopen parallel met haar werk, dus dat is praktisch wel te doen. Zij waakt er echter wel voor om naast haar baan andere verplichtingen aan te gaan.

De andere fulltime werkende dochter, Lon Gerritsen, wordt zoals gezegd binnenkort werkloos, maar haar verhaal is nog gebaseerd op haar volledige werkkring als econometriste bij een multinational. Op het moment dat wij haar spraken had ze nog bevallingsverlof na de geboorte van haar tweede dochter. Om zelf in haar eigen onderhoud te kunnen voorzien had ze een studie gekozen met destijds goede arbeidsmarktperspectieven. Over de combinatie met een gezin dacht zij toen nog niet na. In de praktijk van het bedrijfsleven stuitte zij als werkende moeder op de onmogelijkheid om parttime te werken; vanwege de dreigende reorganisatie was zelfs 80% werken niet bespreekbaar. Dit had zij graag anders gehad en ze benijdt haar vriendinnen die bij de overheid werken. Ook benijdt zij haar moeder die flexibeler werktijden had, gemakkelijk aan voldoende hulp kon komen en een man had die veel meer thuis kon zijn. Haar eigen man werkt fulltime, oppas thuis voor vijf hele werkdagen is te duur en er was niet meteen plaats op een crèche. Haar hulp bestaat uit een werkster voor één ochtend per week; de overblijvende taken hebben zij en haar man zo ongeveer verdeeld. Lon wilde wat werk betreft graag in de voetsporen van haar moeder treden, maar waar haar moeder als apotheker altijd voldoende banen kon vinden, wordt zij ontslagen. De derde fulltimer tenslotte, Carla Perenboom-Vogel, is nu assistent psychiater en assistenten maken notoir

lange uren. Na afronding van haar specialisatie hoopt zij minder uren te kunnen werken; toen de kinderen nog klein waren (nu zijn ze 17 en 20 jaar) werkte ze als advocate meestal drie dagen per week. Van jongs af aan wilde zij net als haar moeder arts worden; dat zij pas later in haar leven medicijnen is gaan studeren kwam door haar slechte ogen, ze kon er in ieder geval niet mee door een microscoop kijken. Na een oogoperatie in de VS kon dat wel en na drie keer uitgeloot te zijn is zij op grond van de hardheidsclausule toch toegelaten. Wat zij van vroeger thuis heeft meegereggen is enerzijds de liefde voor het medisch vak, maar ook de grote wens wat meer rust in te bouwen dan haar moeder met vijf kinderen had. Het beeld van de altijd gehaaste, op de rand van overbelasting balancerende moeder is voor haar eerder schrikbeeld dan voorbeeld.

Twee van de dochters met een gezin werken parttime. Voor één van hen, Mary Martens, heeft dit direct te maken met haar jeugdervaringen. Hoewel haar moeder als lerares biologie ook gewone schooltijden had en in de vakantie vrij was, had zij thuis toch altijd teveel werk te doen. Er was nooit tijd voor gezelligheid. Ook 's avonds en in de weekeinden werd door beide ouders gewerkt. Zij heeft zich voorgenomen dat in haar leven werk nooit zoveel tijd in beslag mocht nemen dat er geen tijd meer was voor spelletjes met de kinderen. Zij werkt nu 24 uur per week en heeft na een moeizame strijd hierover met haar partner bereikt dat hij ook een (zij het beduidend kleiner) aandeel levert in de huishouding en verzorging van de kinderen. Ingrid Elderenbosch tenslotte werkt parttime, omdat haar man (meer dan) fulltime werkt en zij 'het gedoe met de kinderen thuis' ook wel erg leuk vindt. Zij zou het liefst een tijdje stoppen met haar werk, maar uit angst er niet meer in terug te komen blijft ze toch maar werken als schoolpsycholoog voor drie dagen per week. Haar moeder, de juriste, had aanvankelijk liever dat Ingrid als psycholoog carrière zou maken en niet zou trouwen en al helemaal niet aan kinderen zou beginnen. In het niet presteren, in haar gerichtheid op teamwerk en in de keuze voor een niet ambitieus schooltype (de Vrije School) ziet zij een breuk met de waarden die haar van vroeger thuis zijn meegegeven.

Wat opvalt aan de verhalen van de dochters is dat degenen die getrouwd zijn of samenwonen meer dan hun moeders geneigd zijn de carrière van hun man voorrang te verlenen boven die van henzelf en meer dan hun man degenen zijn die zich verantwoordelijk voelen voor de belangen van hun kinderen. Er zijn twee machtsbalansen in het geding: die tussen mannen en vrouwen en die tussen ouders en kinderen. Voor de twee 'generaties' valt die machtsbalans anders uit. Er wegen ook andere dingen in mee. Voor de groep van de moeders gold vrijwel unaniem dat de inwonende of

anderszins permanent beschikbare hulp hen onafhankelijk maakte van de grenzen die het werk van hun man stelde. Bovendien konden zij zich in praktisch en in psychologisch opzicht vrijmaken van de behoeften van hun kinderen. Zij waren immers in goede handen. Voor de groep van de dochters ligt het heel anders. Zij beschikten niet over de hulp die de machtsbron vormde voor hun moeders. De betekenis daarvan kan haast niet overschat worden. Er ontstonden wel andere deeloplossingen voor het werk dat gedaan moest worden, zoals weggooiluiers en was- en afwasmachines, maar dit weegt niet op tegen al het werk dat vroeger door huishoudelijk personeel verricht werd. Hierdoor konden zij zich niet zo onafhankelijk opstellen ten aanzien van het werk van hun partners als hun moeders deden. De meeste dochters met een gezin hebben een man of vriend die fulltime of meer dan fulltime werkt en vaak ook een carrière opbouwt of opgebouwd heeft. Dit was voor hen een gegeven waar niet aan getornd kon worden, al heeft een enkeling dat wel geprobeerd. Anders dan in de generatie van hun moeders is het in deze tijd wel denkbaar dat mannen een deel van de verzorgende taken binnenshuis overnemen, en gezegd moet worden dat de mannen van deze vrouwen ook - zij het niet iedereen even veel - wel degelijk iets doen, maar de grenzen liggen bij de eisen van zijn werk en beslist niet bij het hare.

Het ontbreken van permanente hulp thuis heeft ook consequenties voor de machtsbalans tussen ouders en kinderen; de vaders kunnen zich er nog steeds redelijk onafhankelijk in opstellen, maar de moeders niet, praktisch niet en zeker psychologisch niet. Opmerkelijk is dat slechts in één gezin de crèche een deel van de kinderopvang vervult. Er bestaat een tekort aan crèches, maar het lijkt of dat niet de enige reden is voor dit schaarse gebruik ervan: men wil het liever niet, of slechts in geringe mate. De meeste dochters met kinderen plooiën het zo met hun werk dat zij, met enige hulp van een oppas of peuterspeelzaal en later uiteraard de scholen, er meestal zijn. Meer dan hun moeders bekommeren zij zich, lijkt het, om het emotioneel welbevinden van hun kinderen. Kinderen moeten niet alleen goed gevoed en gekleed en overhoord worden, zij moeten ook rust, aandacht en gezelligheid ervaren in de verhouding met hun ouders. In de literatuur zijn aanwijzingen te vinden dat er inderdaad de afgelopen decennia (grofweg sinds de Tweede Wereldoorlog) een verandering heeft plaatsgevonden in de opvattingen over opvoeding. Ouders moeten meer dan voorheen rekening houden met de wensen van hun kinderen. Er is sprake van een psychologisering in de omgang van ouders met hun kinderen, ouders doen veelvuldiger een beroep op deskundigen bij de opvoeding. Door de deugdelijke anticonceptiemiddelen zijn kinderen een bewuste keuze geworden en dat vergroot de inzet en aandacht bij het opvoeden, dat bewust en ver-

antwoord moet gebeuren. Ook is uit tijdsbestedingsonderzoek gebleken dat de tijd die ouders aan hun kinderen besteden is toegenomen, ondanks het feit dat gezinnen kleiner worden en er meer crèches en peuterspeelzalen zijn gekomen (Brinkgreve 1986, 5-12). Van deze ontwikkeling horen wij de neerslag in de verhalen van hun dochters; de eisen die zij stellen aan de opvoeding van hun kinderen lijken hoger te zijn dan die van hun moeders destijds. In samenhang met het ontbreken van voldoende hulp in huis maakt het dat zij minder dan hun moeders in de situatie verkeren om volop aan het maatschappelijk leven deel te nemen.

Continuïteiten en verschillen

Tussen de moeders en de dochters vielen enkele belangrijke continuïteiten te ontdekken. Er was bij de meesten van hen een sterke identificatie met het vak van de moeder, en met het soort activiteiten: politiek en bestuurlijk werk. Een verdere overeenkomst tussen sommige moeders en dochters is de perfectionistische, volledige inzet vergende taakopvatting. En tenslotte is het combineren van werk en kinderen ook voor de dochters vanzelfsprekend. Het burgerlijk ideaal van de vrouwelijke professionaliteit was door de moeders voorgeleefd en voor de dochters het vanzelfsprekende decor voor hun eigen leven (zie De Vries elders in dit boek). Hun moeders, allen verkerend in vrijzinnig-feministische kring, vormden daarmee een maatschappelijke voorhoede. Terwijl het algemene beeld van de laatste vijfenzeventig jaar een ontwikkeling te zien geeft van toegenomen maatschappelijke participatie door vrouwen geldt dat niet voor deze specifieke groep moeders en hun dochters. Het liberaal-vrijzinnig of sociaal democratisch-vrijzinnig milieu vormde een sociaal-ideologische enclave die getalenteerde vrouwen alle kansen gaf. Deze dochters hebben het - ondanks het voor vrouwen gunstiger algemene klimaat - in een aantal opzichten moeilijker dan hun moeders. Ze hebben het ideaal van de vrouwelijke professionaliteit weliswaar geïnternaliseerd, maar niet dat van de delegerende moeder. Hun ervaringen als kind met twee drukbezette ouders hebben hen gevoelig gemaakt voor andere opvoedingsidealen die in de loop van de jaren zeventig weerklank vonden. Waar de moeders op de vraag naar het meest positieve dat zij hun kinderen hebben meegegeven aspecten noemen als een brede culturele belangstelling, algemene ontwikkeling, een ruimere mentale horizon, een intellectueel stimulerend klimaat, daar leggen de dochters andere accenten. De dochters willen voor hun kinderen meer rust, aandacht, gezelligheid en tijd voor spelletjes. De bredere culturele en intellectuele achtergrond is voor hen vanzelfsprekend, en zij spreken in meer

psychologische termen over hun kinderen. Ze hebben gemiddeld minder kinderen, maar deze kosten op een diffusere manier meer tijd en aandacht. En al hebben ze wasmachines en vriendinnen die hen niet bekritisieren als zij niet thuis achter de theepot zitten, ze hebben geen dienstmeisje voor dag en nacht. Zij hebben veelal echtgenoten die thuis ook wel eens een handje mee helpen, maar inmiddels is ook met hun vaak goed betaalde baan geen permanente huishoudelijke hulp meer te verkrijgen. Waar de moeders zich net als hun echtgenoten vrij voelden om zich volledig te wijden aan werk, bestuur en politiek, daar moeten de dochters met hun wensen en ambities manoeuvreren tussen de behoeften van hun kinderen en de eisen die hun eigen werk en de carrière van hun man stelt. Vooral met de behoeften van hun kinderen willen ze meer rekening houden. Vanuit de grief dat hun moeder altijd bezig was en ze het gevoel hadden op de tweede plaats te komen, willen ze dat zelf anders doen.

In hoeverre is hier sprake van overdracht? Sommige houdingen en eigenschappen nemen de dochters duidelijk van hun moeder over, maar ook als ze het anders willen doen bouwen ze voort op wat ze hebben meegekregen. We kunnen misschien beter spreken van *omgaan met erfenissen*: sommige dingen worden overgenomen, andere niet, en dit wordt bewerkt, gemodelleerd in de tijd. Ze ervaren natuurlijk ook andere invloeden - er heersen andere opvoedingsidealen, ze leven onder andere arbeidsmarktomstandigheden en er is een andere hulpstructuur - waardoor ze zich gesteld zien voor andere mogelijkheden en beperkingen. We vroegen ons verder af of *de manier waarop* de moeders het werken en het moederschap opvatten invloed had op wat de dochters van hen overnamen. We konden twee stijlen van moederschap onderscheiden: er waren moeders die hun werk altijd voor lieten gaan en het huishouden en de zorg voor hun kinderen bijna geheel delegerden aan personeel, en moeders die hun werkambities enigszins opschorten en hun werk aanpasten aan het gezinsritme. De vraag was of de moedersstijl gevolgen had voor de beleving van het moederschap en van het werk bij de dochter, en voor haar poging dit te combineren. Er zijn enige aanwijzingen - maar beantwoording van deze vraag vergt grotere aantallen en een andere, meer psychologische vraagstelling dan we hier betracht hebben - dat de eerste moedersstijl het de dochters moeilijker maakte omdat ze het voorbeeld van hun moeder tot elke prijs wilden vermijden. Dit bleek voor sommigen van hen een (te) hoge prijs, omdat het leidde tot een onhaalbaar moederschapsideaal van de totale toewijding. Ook is mogelijk dat dochters die zich afkeren van het voorbeeld van hun moeder toch iets van haar karakter hebben overgenomen, zoals de radicaliteit of rigiditeit waarmee dingen worden aangepakt.

Wat ook uitwerking behoeft is de band met de vader: veel van de dochters vonden hun vader aardiger en toegankelijker dan hun moeder, en zeggen veel aan hem gehad te hebben. Dit laatste wordt mooi verwoord door Hella Haasse: 'Van jongsaf heb ik hem horen zeggen, dat kennis een voorrecht is, en het vermogen tot zelfstandig oordelen het meest kostbare goed. Nieuwsgierigheid in de zin van: willen weten, onderzoeken, werd door mijn vader voortdurend aangemoedigd. Er ontstond, zeker waar het mijn vader en mij betrof, een wisselwerking: ik las wat hij las, hij verdiepte zich in wat mij interesseerde, en in de vakken die ik voor het gymnasium moest leren' (Haasse 1967, 23).

Terugkerend naar de beginvraag: zijn deze academisch opgeleide werkende moeders een voorbeeld voor hun dochters zodat deze beter met de combinatie werk en kinderen overweg kunnen dan dochters van huismoeders? In sommige opzichten wel: de dochters namen van hun moeder de vanzelfsprekendheid over van studeren en blijven werken, en trouwden met mannen die dat ook vanzelfsprekend vonden. Ze hoefden dat niet te bevechten. In andere opzichten werd het voorbeeld van de moeders door hen niet als gunstig of goed ervaren, en dat ligt dan vooral op het gebied van de omgang met hun kinderen (dat wil zeggen: zichzelf). Ze hadden het gevoel dat hun moeders het werk leuker vonden dan hun kinderen, en dat gevoel willen ze hun eigen kinderen in elk geval niet meegeven.

De opvallendste bevinding was dat - in tegenstelling tot het gangbare beeld van de toegenomen maatschappelijke kansen - de moeders relatief sterker stonden. Ze waren vrijer dan de dochters, ervoeren minder belemmeringen om met volle inzet aan het maatschappelijk leven deel te nemen. Ze waren onafhankelijker van hun man en de eisen die zijn werk stelde, en onafhankelijker van de behoeften van hun kinderen. Dit was te danken aan de beschikbaarheid van huishoudelijke hulp en aan de minder eisende opvattingen over opvoeding. Hun dochters erfden de vanzelfsprekendheid van de vrouwelijke professionaliteit, maar moesten daar onder andere omstandigheden vorm aan geven.

Noten

1. Met dank aan Marianne Grunell die een deel van deze interviews heeft gehouden.
2. Het artsenberoep telde een groot aantal gehuwde vrouwen: in 1947 was van alle vrouwelijke artsen 83% gehuwd (CBS-volkstelling 1947, geciteerd bij Van Rijswijk-Clerkx 1981, 174).
3. Om de anonimiteit te bewaren zijn de namen van de geïnterviewde vrouwen gefingeerd.

Literatuur

- Bosch, M., *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland 1878-1948*. Amsterdam: Sua, 1994.
- Brinkgreve, C., *De belasting van de bevrijding* (oratie). Nijmegen: Sun, 1988.
- Brinkgreve, C., Ouderschap in verandering: algemene inleiding. In: M.L. den Bandt, M. Niphuis-Nell, C. Verheyen e.a., *Ouderschap in verandering*. Lisse: Swets & Zeitlinger, 1986, 5-12.
- Brunt, E. & M. de Koster, Vrouwen en wetenschap in de jaren dertig. In: F. Bovenkerk, H.J.M. Claessen, B. van Heerikhuizen e.a., *Toen en thans: de sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu*. Baarn: Ambo, 1978, 140-157.
- Grunell, M., *Thuis in de jaren vijftig*. Amsterdam: Sociologisch Instituut, 1984.
- Haasse, H., *Persoonsbewijs*. Brugge/Utrecht: Desclée De Brouwer, 1967.
- Morée, M., *'Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt.'* Buitenshuis werkende moeders tussen 1950 en nu. Utrecht: Van Arkel, 1992.
- Plantenga, J., *Een afwijkend patroon. Honderd jaar vrouwenarbeid in Nederland en (West-) Duitsland*, Amsterdam: Sua, 1993.
- Poelstra, J., Dienstboden tussen arbeiders en boerenstand. *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, 2e jrg. (1981) nr. 1, 45-69.
- Posthumus-van der Goot, W.H., *Van moeder op dochter. Het aandeel van de vrouw in een veranderende wereld*. Leiden: E.J. Brill, 1948.
- Pott-Buter, H., *Facts and Fairy Tales about Female Labor, Family and Fertility. A Seven - Country Comparison (1850-1990)*, Amsterdam: AUP, 1993.
- Rijswijk-Clerkx, L.E. van, *Moeders, kinderen en kinderopvang in Nederland*. Nijmegen: Sun, 1981.
- Schoot-Uiterkamp, A., Terug naar het paradijs? Akties tegen de beperking van vrouwenarbeid in de jaren dertig. In: J. Giele, G. Harmsen, A. Mellink e.a., *Jaarboek 1978 voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*. Nijmegen: Sun, 1978, 182-245.
- Sociaal en Cultureel Rapport 1986*, Sociaal Cultureel Planbureau, 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1986.
- Verwey-Jonker, H., Studeren in de sociale wetenschappen in de jaren dertig. In: F. Bovenkerk, H.J.M. Claessen, B. van Heerikhuizen e.a., *Toen en thans: de sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu*. Baarn: Ambo, 1978, 132-140.
- Verwey-Jonker, H., *'Er moet een vrouw in'*, *Herinneringen in een kentering van de tijd*. Amsterdam: Arbeiderspers, 1988.
- Vries, G. de, Van bestwil naar eigen wil. In: *Overdragen en eigen maken. Over sociale erfenissen*, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1994/*Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* jrg. 21 (1994) nr. 1.
- Vught Tijssen, B.E. van & M. Habraken, *Vrouwelijke intellectuelen en het publieke debat*. Paper SISWO-congres Mannen/Vrouwen, april 1990, Amsterdam.
-
-